

БЕЛАРУСКАЯ МАТЭМАТЫЧНАЯ ТЭРМІНАЛОГІЯ АКУПАЦЫЙНАГА ПЕРЫЯДУ

Уплыў сацыяльна-палітычных фактараў з'яўляецца вызначальным для развіцця тэрміналагічнай лексікі. У 1941 – 1944 гадах на тэрыторыі Беларусі уніфікацыйная моўная палітыка па аб'ектыўных экстралінгвістычных прычынах аказалася перапыненай. Рэвізія беларускамоўных тэрміналагічных рэсурсаў, уласцівая для названага гістарычнага этапу, у асноўным была абумоўлена практычнымі патрэбамі выкладання школьных дысцыплін. Менавіта прыкладной накіраванасцю тэрмінаграфічных выданняў тлумачыцца няцэльнасць і няпоўнасць многіх тэрмінасістэм гэтага часу.

Усебаковае навуковае асэнсаванне агульных тэндэнцый, уласцівых сістэмам тэрмінаў акупацыйнага перыяду, істотна абцяжарана недастатковай колькасцю даступных для даследавання крыніц і таму, як вынік, немагчымасць досыць поўна і аб'ектыўна апісаць актыўныя моўныя працэсы. На наш погляд, лагічным будзе дапусціць, што тэрміналогія розных галін навукі ў першай палове 1940-х гадоў развівалася ў адным накірунку. Таму прааналізуем выначальныя тэндэнцыі ў беларускай навуковай тэрміналогіі ваеннага часу, зыходзячы з лексіка-словаўтваральнага апісання тэрміналагічнага апарату "Праграмы матэматыкі для народнае школы", выдадзенай пад эгідай Інспектарыяту беларускіх школ пры Генеральным камісары Беларусі [5].

Праграма складаецца з трох раздзелаў: арыфметыкі, геаметрыі і элементарнай алгебры. Асноўная ўвага надаецца арыфметыцы, таму, натуральна, у дакуменце пераважае арыфметычная тэрміналогія – адна з найбольш сфарміраваных і ўстойлівых падсістэм матэматычнай лексікі. Паколькі "Праграма" ў лінгвістычным плане не з'яўляецца самастойным тэрміналагічным даследаваннем, правядзём супастаўляльны аналіз некаторых, найбольш "праблемных", на наш погляд, спецыяльных матэматычных найменняў.

Табліца 1

№	Праграма, 1941 [5]	Праект 1935 [6]	Слоўнік матэматычнае тэрміналогіі, 1927 [2]	Дуж-Душэўскі, Ластоўскі, 1923 [4]	Элементарная матэматыка, 1922 [1]
1.	абыймо	аб'ём	аб'ём	абыймо	аб'ём
2.	акружына	акружына	акружына	акружнасьць	акружына
3.	валец	цыліндр	цыліндр	кругляч, цыліндр	валец, цыліндр
4.	кант	рабро	кант	кант	кант
5.	кантаслуп	прызма	прызма	прызма	кантаслуп, прызма
6.	куля	шар	сфера, гала	клуб	куля
7.	простакутнік	прамавугольнік	простакутнік	прастакутнік	простакутнік
8.	простастаўнік	перпендыкуляр	пэрапэндыкуляр	прастапад, пэрапэндыкуляр	простастаўная (лінія)
9.	процант	процант	процант	---	адсотак, процант
10.	разьвёртка	развёртка	разгортка	разварот	разьвіненне
11.	ромб	ромб	ромб	ромб	сукосьнік, ромб
12.	роўналежна-бачнік	паралелеграм	паралелёграм	роўналегла-бачнік, роўналежна-бачнік	роўналежна-бачнік

13.	роўнядзь	плоскасць	роўніца	роўнядзь, пласмо, плашчыня	роўніца
14.	стажок	конус	конус	конус, кучмень	стажок, конус
15.	трапэцыя	трапецыя	трапэцыя	трапэцыя	трапэз
16.	трыкутнік	трохвугольнік	трыкутнік	трыкутнік	трыкутнік
17.	цыфра	цыфра	цыфра	лічба (рус. 'число')	цыфра, лічбіна

Такім чынам, у аўтара(ў) “Праграмы” заўважаецца адсутнасць адзінага прынцыповага падыходу да выбару тэрмінаадзінак. У лексіка-словаўтваральным плане відавочна арыентацыя на тэрміналагічны апарат “Элементарнай матэматыкі” [1] і, у меншай ступені, на іншыя тэрміналагічныя слоўнікі 20-х гадоў [2; 4]. Не выключана, што асноўнай тэрміналагічнай крыніцай для складальнікаў дакумента паслужыў “Беларуска-рускі слоўнік” М.Я.Байкова і С.М.Некрашэвіча (1925 г.), куды амаль у поўным аб’ёме была ўключана матэматычная тэрміналогія “Элементарнай матэматыкі”. У аснове канцэпцыі выдання ляжыць сфармуляваная Л.Більдзюкевічам ідэалогія тэрміналагічнага пурызму, якая заключаецца ў тым, што “асноўныя матэматычныя разуменьні знаходзяцца ў народнай мове і толькі трэба пастарацца іх адтуль узяць; што ж датычыцца больш складаных матэматычных разуменьняў, то тэрміны для іх павінны быць створаны на аснове народнай мовы і толькі ў крайнім выпадку можна карыстацца клясычнымі або чужаземнымі” [3, с.23].

Словаўтваральны аналіз зафіксаваных у “Праграме” лексем сведчыць пра актыўнасць афіксальнага тэрмінаўтварэння і складанні. Афіксальны спосаб утварэння матэматычных тэрмінаў прадстаўлены суфіксацыяй (гл. табліцу 2) і афіксацыяй.

Табліца 2

	ЛГ- клас	Матывацыя	Утваральны фармант	Тэрмінаадзінка
	С У Ф І К С А Ц Ы Я	Sub _m	Sub, Verb	-нік
Verb			-льнік	<i>адыма-льнік(θ)</i> , <i>зьмянша-льнік(θ)</i> [5, с.7];
Sub _f		Adj	-ізн-	<i>крыв-ізн-(а)</i> [5, с.11];
			-язь	<i>дроб-язь(θ)</i> [5, с.8];
		Adj, Verb	-ын-	<i>даўж-ын-(я)</i> , <i>акруж-ын-(а)</i> [5, с.8];
		Adj, Part	-асць	<i>роўн-асць(θ)</i> , <i>роўналежн-асць(θ)</i> [5, с.6];
		Verb	-ацыј-	<i>нумар-ацыј-(я)</i> [5, с.3];
			-к-	<i>развёрт-к-(а)</i> [5, с.7];
			-ч-	<i>аста-ч-(а)</i> [5, с.4];
Sub _n		Verb	-нн-	<i>адыма-нн-(е)</i> , <i>вымерва-нн-(е)</i> , <i>склада-нн-(е)</i> [5, с.3];
			-анн-	<i>важ-анн-(е)</i> , <i>множ-анн-(е)</i> [5, с.3];
			-энн- (-енн-)	<i>азнаямл-энн-(е)</i> , <i>ліч-энн-(е)</i> , <i>уяўл-энн-(е)</i> [5, с.3]; <i>дзясл-энн-(е)</i> , <i>раш-энн-(е)</i> , <i>ператвар-энн-(е)</i> мер [5, с.4]; <i>акругл-энн-(е)</i> , <i>выліч-энн-(е)</i> , <i>раздрабл-энн-(е)</i> мер [5, с.5]; <i>разлаж-энн-(е)</i> [5, с.6]; <i>абазнач-энн-(е)</i> , <i>наняс-энн-(е)</i> [5, с.8]; <i>зьмяшч-энн-(е)</i> [5, с.10];
Sub		Verb	-л-	<i>лічы-л-(ы)</i> [5, с.5];

Adj	Sub	-ав- (-ов)	лік-ав-(ы) [5, с.3]; бак-ав-(ая) паверхня [5, с.7]; дзсятк-ов-(ы) дроб [5, с.8]; квадрат-ов-(ыя) мэтрычныя меры, крыж-ав-(ыя) куты [5, с.10];
		-анальн-	прапарцыј-анальн-(ыя) лініі [5, с.11];
		-ічн- (-ычн-)	куб-ічн-(ы), мэтр-(ычн)-ыя меры [5, с.7]; арытмэт-(ычн)-ы [5, с.8]; альгебра-(ічн)-ыя выразы [5, с.10];
		-н-	квадрат-н-(ы) [5, с.6]; табліч-н-(ае) множаньне [5, с.11];
		-чат-	слуп-чат-(ая) дыяграма [5, с.4].
	Verb	-ан-	зсеч-ан-(ая) піраміда [5, с.11];
		-льн-	перамяшча-льн-(ая) ўласьцівасць [5, с.4];

Прэфіксацыя і бязафіксныя спосабы ў “Праграме” прадстаўлены адзінкавымі ўтварэннямі: *су-множнік* [5, с.4] і *найменн-о-ы* [5, с.4].

Кампазіцыя як цэльнааформленае складанне некалькіх карнявых марфем традыцыйна распаўсюджана ў матэматычнай тэрміналогіі. У “Праграме” зафіксаваны тэрмінаадзінкі, утвораныя з дапамогай асноваскладанні і суфіксацыі па некалькіх асноўных мадэлях (гл. табліцу 3).

Табліца 3

асноўныя класы	ЛГ- клас	Матывацыя	Другасны ўтваральны фармант	Тэрмінаадзінка
	Sub _m	Sub+Sub		-ø-
Adj+Sub				прост-а-кут-нік(ø) [5, с.3]; роўналежн-а-боч-нік(ø) [5, с.9];
Adj+Verb				прост-а-стаў-нік(ø) [5, с.9];
Num+Sub			-нік	тр-ы-кут-нік(ø) [5, с.3]; чатыр-ох-кут-нік(ø) [5, с.10];
Adv+Sub				шмат-ø-кут-нік(ø) [5, с.10]; шмат-ø-сьцень-нік(ø) [5, с.11];
Adj	Num+Sub			адн-а-знач-н-(ы), дв-у-знач-н-(ы) [5, с.4]; дв-у-сьцен-н-(ы) [5, с.11];
	Adj+Sub		-н-	прост-а-кут-н-(ы) [5, с.6];
	Adj+Verb			роўн-а-леж-н-(ы) [5, с.11];
	Adv+Sub			шмат-ø-знач-н-(ы) [5, с.6].

Семантыка-сіntaxічны спосаб тэрмінаўтварэння прадстаўлены нешматлікімі тэрмінамі: *датычная* (Adj → Sub_f) [5, с.11]; *дзялімае* (Part → Sub_n) [5, с.6]; *нахіленая* (Part → Sub_f) [5, с.6].

Такім чынам, лексічны і словаўтваральны аналіз “Праграмы” дазваляе зрабіць вывад, што матэматычная тэрміналогія акупацыйнага перыяду ў цэлым характарызуецца рэтурнацыйнымі тэндэнцыямі, тоеснымі ў лінгвістычным плане тэндэнцыям 1919 – 1927 гг. Прыярытэтная ўвага ў дакуменце надаецца рэсурсам беларускай мовы. Пры адсутнасці ў народнай мове гатовай тэрмінаадзінкі або лексемы, прыдатнай для абазначэння навуковага паняцця (на аснове падабенства ці пераносу прыкмет), неалагізмы ўтвараліся з уласнамоўных марфем пераважна шляхам афіксацыі і кампазіцыі.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Беларуская навуковая тэрміналогія. Вып. 1: Элементарная матэматыка. – Менск: Інбелкульт, 1922. – 50 с.
2. Беларуская навуковая тэрміналогія. Вып. 14. Слоўнік матэматычнае тэрміналогіі: (Праект). – Менск: Інбелкульт, 1927. – 145 с.
3. Більдзюкевіч Л. Асновы беларускае матэматычнае тэрміналогіі // Школа и культ. Сов. Белоруссии: Бел. аддзел. 1921. № 1 – 2. С. 23 – 27.
4. Дуж-Душэўскі К., Ластоўскі В. Слоўнік Геамэтрычных і Трыганамэтрычных тэрмінаў і сказаў. (Расійска-беларускі і беларуска-расійскі). – Коўна: Друкарня бр. М. і Л.Гурвіч, 1923. – 126 с.
5. Праграма матэматыкі для народнае школы. – Менск: Краёвая Друкарня (Landesdruckerei), 1941. – 14 с.
6. Праект слоўніка [для БелСЭ]. Выпуск IX. Матэматыка. – Менск: Выд-ва БелАН, 1935. – 22 с.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ